

ADALÉKOK A VAJON DISKURZUSJELÖLŐ TÖRTÉNETÉHEZ

SCHIRM ANITA

1. Bevezetés

Dolgozatomban a diskurzusjelölők közül a *vajon* kérdőszóval foglalkozom, a kérdőszó történetét és a hozzá kötődő nyelvhasználati stratégiát mutatom be nyelvtörténeti és szinkrón nyelvi példák segítségével. A *vajon* eredete a nyelvtörténeti szakirodalomban nincs megnyugtató módon tisztázva (2. fejezet), azonban már a legkorábbi adatoknál is tetten érhető az elem diskurzusjelölői használata. A magyar nyelvészetben azonban a klasszikus történeti munkákból (pl. Simonyi 1882; Klemm 1925–1942) hiányzik a *vajon* diskurzusjelölővé válásának a bemutatása. Ennek az is oka lehet, hogy az említett szerzők történeti grammatikában gondolkodtak, s az ő kategóriáik a szófaj és a mondatrész voltak. Mivel azonban a diskurzusjelölők nem alkotnak sem szófaji, sem mondatrészi csoportot, ezért az általuk használt elméleti keretbe a diskurzusjelölők nem illeszthetők be. Napjaink nyelvtörténeti leírásában is még csak elvétve jelennek meg a diskurzusjelölővé válással foglalkozó írások (vö. Pólya 2006; Dömötör 2008; Schirm 2007–2008), ugyanis a történeti pragmatikának hazánkban még nincsenek nagy hagyományai. Általában annak a leírása marad el, hogy az egyes elemeknél mi tette lehetővé a diskurzusjelölői használatot, azaz hogyan ment végbe az implikaturák konvencionalizálódása. Dolgozatomban a diskurzusjelölők tulajdonságainak a leírása (3. fejezet) után diakrón példák segítségével a *vajon* diskurzusjelölői szerepkörét mutatom be (4. fejezet), majd a kérdőszó mai viselkedését írom le országgyűlési beszédekből származó példák elemzésével (5. fejezet).

2. A *vajon* etimológiája

A *vajon* szó eredetével kapcsolatban nagy a bizonytalanság a nyelvészeti szakirodalomban. Simonyi Zsigmond (1882) szerint a **valjon* a *val-* igető egyes szám 3. személyű felszólító módú alakja, amely eredetileg megengedést és ráhagyást fejezett ki, azaz a 'legyen bár' jelentésben állt. Simonyi bár a *van* ige felszólító módú alakjából eredeztetette a *vajon*-t, a szó 'legyen' jelentésével azonban bevallottan nem tudott mit kezdeni, s a kérdőszói használatot ő maga sem tudta megmagyarázni, így egy másik feltevéshez folyamodott: „a kérdő *vallyon*-t bajos a 'legyen' jelentésből magyarázni, s nem lehetetlen, hogy volt egy önálló *vaj* indulatszó” (uo.). Egyébiránt a *vaj* és a *vajon* kapcsolatáról sincs egyetértés a történeti nyelvészek közt.

Zolnai Gyula (1893: 159) a *vajon* kérdőszót mondattani vizsgálódásaiban az állítmányból határozóvá vált elemek iskolapéldájaként mutatja be, s a szót ő is a *van* ige elavult felszólító módú alakjának tartja. A szóban meglévő 'legyen' jelentést a régi latinos kérdezőmóddal (pl. *kihez legyen szerencsém?*) magyarázza, mely Erdélyben Zolnai idejében még használatos volt. Állítását Illyés István Prédikációiból származó példákkal (pl. *honnét vallyon ez o benne*) támasztja alá, bemutatva, hogy az átmenetre

alkalmas mondatforma teremtette meg a *vajon* mai használati körét. Véleménye szerint ugyanis olyan mondatokban használták először kérdőszóként a 'legyen'-t jelentő *valjon* alakot, amelyeket ige nélkül szoktak mondani (1893: 160). A *vajon*-nak igéből határozószóvá, illetve kérdőszóvá válását Zolnai a „mondatbeli észjárás megváltozásával”, illetve „az igealak elhomályosulásával” magyarázza (i. m. 161). A kérdőszó szórendi helyének változására is felfigyelt, arra, hogy régebben a *vajon* kérdőszó a kértett mondatrész után helyezkedett el (pl. *honnét valjon, mit jelent vallyon*), később viszont a kérdés elejére került, az elé az elem elé, amelyre vonatkozott (pl. *vajon honnét, vajon mit jelent*). Ez a szórendi mozgás is igazolhatja a szó funkcióváltozását. Ám a *vajon* kérdőszóként való állandósulása után ismét képes a mondaton belül mozogni, ugyanis napjainkban a topik pozíció kívül az állítmányi helyet is elfoglalhatja a szó (pl. *Péter tegnap mit csinált vajon?*) (vö. Kálmán 2001: 99).

Klemm Antal (1923: 112–3, 1926: 120) is elődeihez hasonlóan vélekedett: ugyanúgy a létige felszólító módú alakját vélte megtalálni a *vajon*-ban, s szerinte is mondattani tapadással vette fel a szó a kérdő jelentést. Eredetileg a *vajon* kapcsolatot teremtett a kérdés előzménye és maga a kérdés közt. Klemm értelmezésében például a *Vajon s ki tette ezt?* kérdés jelentése kétfelé bontható, s a *vajon* 'ám legyen'-ként értelmezhető: *Vajon* (azaz 'Ám legyen'). *S ki tette ezt?* Idővel aztán a *vajon* megengedő, ráhagyó szerepe elhomályosult, s az utána következő kérdő mondatból a szó magába szívta a kérdés képzettartalmát.

Beke Ödön (1915–1917: 31) fenntartja ugyan a felszólító módú értelmezést, ám arra hivatkozva, hogy a **valjon* a *val*- ige tőnek „nem éppen lehetetlen, de a valóságban mégsem létező alakja”, és hogy a *vajon* szó régen „mindig két *l*-lel van írva (*valljon, vallyon*)”, a *vall* 'confiteri' igéből tartja levezethetőnek a szót, s ő is mondattani tapadással magyarázza a kérdőszói használatot (*Valljon: ki ment el?* → *Vajon ki ment el?*). Érvéle azonban több ponton is hibás, ahogy arra már Klemm Antal is rámutatott (1926: 119): egyrészt nem mindig két *l*-lel írták a szót, hiszen sok példa hozható ennek az ellenkezőjére: *valion* (LobK.), *valyon* (CornK.), *val'on* (GuaryK.), másrészt ahol mégis két *l* található, ott valójában fonetikai nyúlás ment végbe. Továbbá a **valljon* felszólító alak „csak egy harmadik, tehát távollévő személyhez lehet intézve” Klemm (1926: 119) szerint.

Beke (1915–1917) is mondattani tapadást feltételez a *vaj* kérdőszó esetén, vagyis a szót nem a *vajon* rövidüléséből eredezteti, hanem a *vall* ige második személyű felszólító módú alakjának tartja: **vallj* > *vaj*, ez utóbbiból pedig *j* > *gy* hangváltozással Beke szerint a *vagy* keletkezett (uo.). E feltevés mellett azonban vannak ellenvetések. Például az, hogy miért csupán az E/2. és E/3. felszólító alakkal számol Beke (**vallj*, **valljon*), hiszen a kérdést több személyhez is lehetne intézni (**valljatok*, **valljanak*), s azokból mégsem fejlődött kérdőszó (vö. Klemm 1926: 119).

A *vajon*-nak a *vall* igéből való származtatása egyébként már 1817-ben, Kassai József *Magyar nyelv-tanító könyvében* is megjelenik („*vall* igéből lön ezen kérdező öszsze-kötő: *valljon?*”, 1817: 293), s később a Czuczor–Fogarasi szótárban (1874: 746) is ez a származtatás olvasható: „Némelyek így szokták írni és mondani: *valljon!*, mintha a *vall* igétől származtatva azt tenné: *vallja*, azaz mondja meg”.

A TESz. (III: 1070–1) szerint a *vajon* a *van* létigének az egyes szám 3. személyű felszólító módú alakja, s eredetileg megengedést és ráhagyást kifejező önálló mondat lehetett, mint ahogy azt Klemm Antal is gondolta. Majd a ráhagyó szerep elhomályoso-

dásával a *vajon*-nak ez az önálló mondat volta megszűnt, s a szó kérdőszóvá vált. Azonban a TESz. is megjegyzi (uo.), hogy „e fejlődést nyelvtörténeti adatokkal nem lehet kielégítően igazolni”. A TESz.-hez hasonlóan vélekedik az EWUng. is (II: 1597), megállapítva, hogy belső fejleményről van szó, amelynek azonban a keletkezésmódja bizonytalan. A TESz. elveti a *vagy* kötőszóból, a *vaj* indulatszóból és a *vall* ige felszólító módú alakjából való származtatást, ám ennek ellenére – ahogy arra Pólya Katalin rámutatott (2006: 125) mind a TESz., mind az EWUng. a *vajon* első előfordulására épp egy olyan adatot hoz a FestK.-ből (1493), amely a *vall* ige felszólító módú alakjára példa: *mondottam, myg walyon ezeket. ees my leezen weege* (FestK. 401).

Szófajtani vizsgálódásai során D. Mátai Mária (2000) Zolnai Gyulához (1893: 159) hasonlóan főmondati szerepű igei állítmányból származtatja a *vajon* partikulát, az alábbiak szerint: [Az] *valjon* [’legyen’ vagy *val’on* ’vayon’], ...? → *vajon* (*valyon*), elfogadva, hogy „az ’Az legyen...?’/’Az vayon...?’ főmondat eldöntendő kérdést feltételez” (i. m. 104). A jelentésváltozás során a *vajon* funkciója a morfémaszerkezet elhomályosulásával a kérdő jelleg megerősítése és nyomatékosítása lett.

Az önálló tagmondatból alakulást vallja Haader (2008) és Juhász (1991: 505) is: szerintük főmondati pozícióból süllyedt viszonyzóvá a *vajon*, s vált a beszélői viszonyulás jelölésére alkalmas elemmé.

Az ESz. (Zaicz 2006: 895) is a *van* igéből eredeteti a *vajon*-t, ám hozzát teszi, hogy az alakulásmódja bizonytalan, illetve azt, hogy a feltételezett létigei eredet nyelvtörténeti adatokkal nem igazolható. Az ÉrtSz.+ (Eöry 2007: 1698) is bizonytalan eredetként tünteti fel a szót.

Vagyis a szakirodalmi idézetekből és szófejtésekből egyértelműen kiderül, hogy a szó feltételezett etimológiáját az adatok nem támasztják alá. A *van* igéből való származtatás ellen szól még az a nyelvhasználati tény is, hogy a *van* felszólító módjaként sosem a *vayon* használatos, hanem a *legyen*. Zolnai Gyula (1893) nyelvi példa nélkül fogadja el a *van* igének a feltételezett *valjon* felszólító alakját, a *Magyar nyelv történeti nyelvtanának* I. kötete pedig szintén csak feltételezi, hogy a **βal-* tőből alakult ki a felszólító mód, de ezek csupán feltevések, ahogy a könyv is fogalmaz, „bár adataink nincsenek rá” (E. Abaffy 1991: 115). Az ómagyarban a *van* igének ugyanis a *valjon*, *valjonak* alakjai nem adatolhatók (D. Mátai 2000: 104).

A *vajon* etimológiájához Arany János is hozzászólt, ő ugyanis a szófejtés segítségével akarta a kérdőszó helyesírását megállapítani (Simonyi 1916: 5), mivel sokáig ingadozó volt a szó írásmódja: *vajon*-ként és *vajjon*-ként is használták. A Koszorúban megjelent A „*vajon*” kérdéshez című írásában Arany nem fogadta el a kérdőszó *vall* igéből történő eredeztetését (Ferenczy 1958: 4), hanem a *vaj*, *vagy* kötőszó származékának tekintette. Ő maga ennek megfelelően rövid *j*-vel ejtette a szót: „Közéletben, kivált az irodalom hatása alatt nem álló népnél, sohasem hallottuk másképp, mint egy *j*-vel. Simán és röviden: *vajon*” (idézi Simonyi 1916: 5). A kérdőszót 1954 előtt két *j*-vel írták, ám azóta a megváltozott kiejtéshez igazodva egy *j*-vel írjuk (NymKsz. 609). Ahogy láttuk, Beke Ödön (1915–1917: 31) is a szó írásmódját hívta segítségül a feltételezett eredet alátámasztásához, ám az írásmód önmagában sem Beke, sem Arany esetében nem igazolhatja az etimológiát.

A szó eredetével foglalkozó vélekedéseket összegezve megállapítható, hogy a *vajon*-t a *vagy* kötőszóval, a *vaj* indulatszóval és a *vall* igével, valamint a létigével is kapcsolatba hozták, ám egyik feltevés sem bizonyítható teljesen. Abban azonban egyet-

értettek a kutatók, hogy a kérdőszó valamikor főmondat lehetett, s onnan került be a mondat belsejébe (Pólya 2006: 126).

Tehát a szó eredete nincs megnyugtató módon tisztázva, azonban a rendelkezésre álló nyelvtörténeti adatok azt mutatják, hogy a szó bizonytalan etimológiája ellenére is tetten érhető a *vajon* diskurzusjelölői használata már a kezdetektől. A következőkben ezt mutatom be példák segítségével. A nyelvtörténeti adatok elemzése előtt azonban először a diskurzusjelölők jellegzetességeit ismertetem.

3. A diskurzusjelölők jellegzetességei

A diskurzusjelölők a nyelvi elemeknek egy olyan sajátos csoportját alkotják, amelyek a diskurzus szervezésében vesznek részt: diskurzus-szegmenseket kötnek össze, illetve pragmatikai viszonyokat jelölnek. Jucker (1993) szerint ezek az elemek nincsenek hatással a megnyilatkozás igazságfeltételeire, nem befolyásolják annak a propozicionális tartalmát, azonban emocionális és expresszív funkciójuk van. Jelentésük procedurális, azaz műveleti, nem pedig konceptuális, vagyis fogalmi (Fraser 1999: 944). Fontos hangsúlyozni, hogy a diskurzusjelölőség nem szófaji, hanem funkcionális kategória (Dér 2009; Schirm 2009a), ennélfogva különféle szóosztályokból kerülnek ki a diskurzusjelölők. Főként kötőszók (*és, de, sőt, vagyis*), határozószók (*akkor, aztán*), igék (*tudod?, érted?*), partikulák (*-e, csak*) és módosítószók (*talán*) tartoznak a diskurzusjelölők közé, de ide sorolható néhány állandósult szókapcsolat (*ezzel szemben*) is, valamint nem verbális diskurzusjelölők is léteznek (ilyenek a hümmögések bizonyos típusai vagy éppen a különböző kézmozdulatok). Bell (1998) szerint a diskurzusjelölők pragmatikai instrukciónak tekinthetők, így számos nyelvhasználati stratégiát képesek kódolni: például a beszélőnek a mondanivalóhoz, a közléshelyzethez vagy épp a beszédpartnerhez való viszonyát tudják jelezni.

A diskurzusjelölők kialakulásának a kérdése a történeti pragmatika vizsgálati körébe tartozik. Létrejöttüket a legtöbben (pl. Traugott 1999) grammatikalizációs folyamatnak tartják, amelynek során implikatúrák konvencionálizálódása történik, s ezek az implikatúrák beszélői attitűdöket kódolnak. A grammatikalizáció traugotti kritériumainak megfelelően a diskurzusjelölőknél érdemes vizsgálni a fonológiai redukciót, azaz a rövidülést, a dekatégorizációt, vagyis az eredeti szófaj elvesztését, a pragmatikai erősödést, azaz a szubjektív és a modális funkció megjelenését és a szubjektifikációt, azaz a beszélő különféle attitűdjeinek a grammatikalizálódó elem jelentésébe való beépülését. Ezek az ismérvek egy kivételtől – a fonológiai redukciótól – eltekintve mind tetten érhetők a *vajon* esetében: a dekatégorizáció – ha elfogadjuk a nyelvtörténeti szótárakban megjelenő, nem bizonyított etimológiát – az igéből partikulává válást jelenti. De a diskurzusjelölővé válás szempontjából gyakorlatilag mindegy, hogy mi volt az eredeti forrásszófaj, hiszen funkcionálisan kezd másképp viselkedni a szó. A pragmatikai erősödés a *vajon* esetén a kérdő modalitás megjelenését jelenti, a szubjektifikáció pedig a kételkedés és bizonytalanság attitűdjének a kifejeződésében érhető tetten.

Feltevésem szerint a *vajon* már a létrejötte után diskurzusjelölőként viselkedett. Ez nem mond ellent az esetleges szófaji váltásnak sem, hiszen – ahogy fentebb már kiemeltem – a diskurzusjelölőség funkcionális kategória, nem pedig szófaji osztály. A *vajon* diskurzusjelölővé válását az is segíthette, hogy kérdő szerkezetekben fordult elő, így könnyebben hozzátapadhatott a beszélői attitűd kifejezése, majd ezek implika-

túráként a szó jelentésévé váltak. A korai diskurzusjelölői viselkedést az egyöntetűség elve (uniformitarian principle, magyarul l. pl. Sárosi 2003: 445) is támogatja, amely kimondja, hogy régen is hasonlóképpen működött a kommunikáció, mint ma. A továbbiakban a *vajon* legkorábbi adatainál megjelenő diskurzusjelölői használatot mutatom be példák segítségével.

4. A *vajon* diskurzusjelölői használata a nyelvtörténeti példák alapján

Pólya Katalin (2006: 126) az adatokból kiindulva arra mutatott rá, hogy a *vajon* első előfordulásai kiegészítendő kérdésekből adathatók, nem pedig eldöntendőkből, ahogy azt a szótárak és a szakirodalom is állította. A Guary-kódexbeli összes adat, azaz kilenc, mind kiegészítendő kérdésből való, ahogy a Winkler-kódex egyetlen adata is. A Nádor-kódex nyolc *vajon*-os kérdéséből pedig hét szintén kiegészítendő, s csak egy eldöntendő (uo.). Vagyis a korai kódexbeli adatok egyértelműen a kiegészítendő kérdésben való megjelenést mutatják. Példaként Pólya (uo.) a Guary-kódex és a Winkler-kódex *vajon*-os adatait idézi: *Val'on mi vlatatoſb 2ezog . embo2nel.* (GuaryK. 7), illetve *Ky volna valyon az bekesegnek angyala ky termezeth ellen nem sirna holoth az istennek fya termezeth ellen kent zenved* (WinklK. 79). Ezekben a kérdésekben a *vajon* funkciója nem a kérdő jelleg erősítése, hanem éppen ellenkezőleg, a mondanivaló retorizálása: valójában nem is kérdésként, hanem ellentétes értelmű állításokként funkcionálnak a megnyilatkozások. Vagyis az eddigi adatok szerint a *vajon* legkorábbi használati köre nem az információkérés volt.

Saját gyűjtésű adataim is a retorikus használatot támasztják alá. Az 1521-es *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* című szövegemlék három *vajon*-os mondata közül kettő bizonyíthatóan szónoki funkcióban áll:

(1) *Vallyonsky ment volna o elolleh el mykoron nagh czodakat tenneh: ky nem kyuanta volna latny az o zep orczayat kybol ysteny gyonyoroseges ffenyesség zarmazyk vala: ky nem kyuanna hallany az o edes bezedeth: kyt meeg az o ellensegyes dyczernek vala ky nem kyuanta volna ylletny az o zent ruhayath: kybol yozagh zarmazyk vala es meg gyogyth vala myndeneketh?* (ApMélt. 45 23r)

A retorizáltság a teljes mondat szerkesztésében és a gondolatritmusokban is tetten érhető, s látható, hogy a *vajon* nem igazi információt kér, használatával a kérdező azt jelzi, hogy épp a mondottak ellentétét gondolja, vagyis a *Vallyonsky ment volna o elolleh el* mondat a 'senki nem ment volna ő előle el' kijelentéssel egyenértékű. A szövegemlék ugyanezen oldalán található a másik, *vajon*-nal szerkesztett retorikai kérdés:

(2) *Wallyonsky mondhatna ky mynemo ahettatossagnak edessegeuel yllettenek vala az halgatoknak zwwok mykoron zol vala ystennek ygeyeh vrunk yes9 az nepeknek elotteh menorzagnak dwczosegerol: az zenteknek bodogsagokrol: az zent zeretnek tokelletesegerol: az alazatossagnak haznalattyarol es mynd az tob yozagokrol?* (ApMélt. 45 23r)

Itt is tagadóvá fordul az értelmezés, azaz a *Wallyonsky mondhatna ky* jelentése valójában: 'senki sem mondatná ki'. Mindkét idézett példában a *vajon* az *s* kötőszóval és a *ki?* kérdőszóval van összekapcsolva. Klemm Antal szerint (1923: 112) a XVI–XVII. században ez a használati mód gyakori volt, s jól példázza, hogy a *vajon* kérdőszó eredetileg külön mondat volt, s mondattani tapadással vette föl a mai funkcióját.

Az idézett szövegelemekben található még egy *vajon*-os kérdés, ezzel azonban külön is érdemes foglalkozni:

(3) *Vallyonsh gondolode mykeppen volna ez vylagh ha az apostolok nem voltanak volna: kyk ez vylagot tudományokkal megh vylagosyttak, bwlchesegekkel megh ekes(e)yttek: malasztok kal fel tamasztak.* (ApMélt. 52 26v)

A példában a *vajon*-hoz itt is az *s* kötőszó kapcsolódik, azonban a többi, fentebb idézett adattól eltérően itt mégsem szónoki kérdéssel, hanem valódi kérdéssel van dolgunk. Itt ugyanis nem fordítható át ellentétes értelmű állítássá a kérdés. A példa azért különösen érdekes, mert az egy szövegelemeken belüli eltérő használati mód a *vajon* átmeneti státuszára utalhat.

Az 1510-es Példák könyvéből származó adat szintén a retorikai használatot mutatja:

(4) *El megyek meg halny / bewlch vagyok de vallyon mynemew bewlchefeg tug / gya az halanak okoffagat meg gyewz / ny oly mynt azt mondanaya egy fem* (PéldK. [79.] (61), 5. sor)

A kérdés itt is ellentétes állítást rejt magában, azaz 'semminemű bölcsesség nem tudja az halálnak okosságát meggyőzni'. A válasz itt is előre tudható, mind a kérdés feltevője, mind a megkérdezett számára.

A rendelkezésünkre álló adatok tehát azt mutatják, hogy a XVI. század első negyedében a *vajon* már képes volt különféle, egymástól eltérő funkciók kifejezésére. A bemutatott példák többségében (a retorikai kérdésekben) a *vajon* a kérdező attitűdjét jelöli, vagyis véleményem szerint már a korai adatok is egyfajta diskurzusjelölői használatot mutatnak.¹ De mit is jelölnek ekkor *vajon*-nal a kérdezők? Hiszen az eddigi példák tanúsága szerint nem információt akartak szerezni a kérdéssel, vagyis nem alkalmazható ezekre az adatokra a CzF. szócikkében (1874: 745) megadott értelmezés, miszerint a *vajon* olyan „kérdő indulatszó, mely különösen kíváncsiságra, tudvágyra mutat”. Kérdéssé válik továbbá az a feltevés is, amint arra Pólya is rámutat (2006: 126), hogy a *vajon* eredeti funkciója a kérdés nyomatékosítása lett volna. Ehelyett az adatokból kiindulva ő úgy véli, „hogy az eredetileg feleletet váró kérdő mondatba lépve a *vajon* a mondatot úgy változtatta meg, hogy az a beszélő kételyét, tünődését továbbra is kifejezve nem várt feleletet” (uo.). Vagyis a *vajon* a beszélő attitűdjét volt

¹ A diskurzusjelölői használat nyomait lehet felfedezni a *vajon vaj* alakjának pusztai indulatszói példáinál is, amely gyakori volt csodálkozó felkiáltásokban, ahogy azt Beke példája (1915–1917: 34) is mutatja: *Vaj mely bolondok tü vattok*.

képes jelölni már ekkor is, így a kérdőszó korai használati köréből is a diskurzusjelölői szerep bontakozik ki.

Jó volna magyarázatot találni arra is, hogy a beszélők a rendelkezésükre álló elemkészletből miért éppen a *vajon*-t választották ennek a funkciónak a jelölésére. Ezzel kapcsolatban azonban a nyelvtörténeti adatok esetén természetesen csak feltevéseink lehetnek.

Az egész nyelvtörténet folyamán megőrződött a kérdőszónak az a tulajdonsága, hogy tényleges információ szerzésére szolgáló mondatokban nem használták és nem is használják. Vagyis ha például tudni szeretném, hogy pontosan hány órákor kezdődik az írásbeli vizsga, nem tehetem fel a *Vajon mikor kezdődik az írásbeli vizsga?* kérdést (vö. Gyuris 2008). A *vajon* bár kizárólag kérdő mondatokban fordul elő, mégsem a mondat kérdő voltát jelöli, hiszen a *vajon* szócska nélkül is kérdő marad a mondat (pl.: *Vajon mikor fogod már megérteni?* → *Mikor fogod már megérteni?*).

A különböző értelmező szótárak a szónak a kérdő funkciója mellett azonban a beszélői attitűd kifejezését is jelzik. Az ÉrtSz. (III: 1966) a *vajon* minden jelentésénél szerepelteti az attitűdjelölő funkciókat is. Eszerint a kérdőszó kifejezhet kételkedést, aggodást, bizonytalankodást, gúnyt és megvetést is, valamint visszakérdezésként, a közlés megerősítését várva, a 'kérdés, hogy úgy van-e' jelentésben is használhatják a szót (pl. – *Ezzel elkészülünk egy hét alatt. – Vajon?*). Továbbá eldöntendő és kiegészítendő kérdésben kételkedés, töprengés, tépelődés, bizonytalanság és találgatás kifejezésére, illetve kiemelésére használatos a szó (pl.: *Vajon eljön-e?*, *Vajon mi lesz ebből?*). Az ÉKsz². (Pusztai 2006: 1419) is utal az eldöntendő és a kiegészítendő kérdésben való megjelenésén kívül a szó módosítószói használatára, s kételkedő vagy aggodó visszakérdezésként jellemzi a szót. Az ÉrtSz.+ (Eöry 2007: 1698) a kiegészítendő kérdésbeli megjelenéshez a nyomatékosító funkciót társítja (*Vajon ki mondta el neki?*). Az NyKk. (II: 1173) két fő használati módját írja le a *vajon* kérdőszónak: vagy a kérdés nyomósítására használják, vagy pedig kételkedést és bizonytalanságot jelölnek vele. A szó használati körét és mondattani viselkedését hasonlóan adják meg a mai grammatikák is. A *Magyar grammatikában* Kugler Nóra (2000: 278) a kérdésekhez tartozó modális alapérték jelölőjének veszi a *vajon*-t. Kálmán László strukuralista mondattanában szintén a kérdések közt tárgyalja a szót, megállapítván, hogy „csak kérdő mondatban fordulhat elő, a topik mezőben vagy az állítmányi részben”, pl. *Péter tegnap vajon mit csinált?*, illetve *Péter tegnap mit csinált vajon?* (2001: 99).

A kérdésekkel foglalkozó retorikai és stilisztikai munkákban is található utalások a *vajon* funkcióira. Szikszainé (2008: 204) a dubitáció jellegzetes velejárójaként tekint a *vajon*-ra, s az *-e* kérdő partikulával együtt tárgyalja, mindkét elemet a látszólagos eldönthetetlenség, a tépelődés, a bizonytalanság és a kételkedés nyomatékosító elemeként tartván számon. S ha a két kérdőszó egyszerre jelenik meg egy megnyilatkozásban (pl. *...de vajon megfelelő lesz-e azon összetett folyamatokat mederben tartani, melyek az uniós együttműködés jövőjét meghatározzák, ...?*), az Szikszainé szerint (uo.) a tűnődés nyomatékosítását jelöli.

Kíváncsi voltam arra, hogy mennyire vág egybe a szótárakban, nyelvtanokban és retorikai-stilisztikai munkákban lévő jellemzésekkel a kérdőszó mai viselkedése, ezért a *vajon* diskurzusjelölő szinkrón használati körének a feltérképezéséhez az Országgyűlési Napló felszólalásaiban (http://www.parlament.hu/internet/plsql/internet_naplo, a továbbiakban OrszN.) végeztem kereséseket.

5. A *vajon* napjaink országgyűlési beszédeiben

Már Szikszainé (2008: 204–5) is hoz példákat a *vajon* dubitatív szerepére az országgyűlési felszólalásokból, de külön ennek a műfajnak a jellegzetes kérdésviszonyait eddig még részletesen nem vizsgálták. A *vajon* funkcióinak a bemutatása előtt röviden mindenképpen kell szólni a parlamenti beszédek műfaji jellegzetességeiről, hiszen csak így érthetjük meg teljesen a kérdőszó működését és a beszédekben betöltött szerepét.

Az országgyűlési beszéd intézményes keretek közt, meghatározott helyszínen zajló kommunikációs forma, amelynek szabályait a Magyar Köztársaság Országgyűlésének Hárszabálya² tartalmazza. Az ülések előre meghatározott forgatókönyv szerint zajlanak. Az irányítás legfontosabb személye az elnök: ő határozza meg a felszólalók sorrendjét, ő figyelmezteti a tárgytól eltérő felszólalót, valamint neki van joga a szó megvonására is. Az erős szabályozottság abban is megnyilvánul, hogy a felszólalások időtartama kötött, a szerepek és a fordulókiosztás, valamint a szóátadások rendje is előre meghatározott. S bár a felszólalások a típusokat tekintve nagyon változatosak – például azonnali kérdés, határozati javaslat, interpelláció, jelentés, politikai vita, törvényjavaslat stb. –, abban megegyeznek, hogy többnyire a hivatalos stílus és az érvelő, valamint a vitakozó jelleg dominál bennük. A Hárszabály azt is kimondja, hogy a felszólaló nem használhatja az Országgyűlés tekintélyét vagy valamelyik országgyűlési képviselőt sértő kifejezést, s a gyakorlatban a szabályt megszegőket csengő utasítja rendre. Vagyis a nyílt verbális agresszió tiltott a parlamenti beszédekben. Azonban burkolt formában mégis megjelenik, s ebben – ahogy azt két korábbi tanulmányomban be is mutattam (vö. Schirm 2009b, 2010a) – a diskurzusjelölőknek is fontos szerepe van.

Az országgyűlési munkával kapcsolatban a semleges stílus csak egy nem teljesülő elvárás, a valóságban ugyanis a politikai beszédekben a beszédpartner folyamatos megsértésével (Zimányi 2008: 115) és a nyilvánosság befolyásolásával (i. m. 116) kell számolni. A parlamenti beszédekben tehát a kooperatív stratégiák helyett a kompetitív stratégiák dominálnak. Így a diskurzusjelölők egy része – köztük a *vajon* is – a verbális agresszió erősítésének, illetve mérséklésének a szolgálatában áll.

A parlamenti felszólalásokban a *vajon* kérdőszónak kétféle használati köre figyelhető meg. Egyrészt olyan kérdésekben jelenik meg, amelyekre tényleges választ várnak a kérdezők. Ilyen például az (5a) és (5b) alatt látható két kontextus is, ahol a beszélők azt jelzik, hogy kíváncsiak a válaszra:

(5a) *Ezért kérdezem államtitkár úrtól, mit várhatunk a jelenlegi kárenyhítési rendszertől, vajon megfelelő védelmet tud-e nyújtani a következő évek elemi csapásaival szemben.* (OrszN., Demendi László, 2008. 11. 17.)

(5b) *„Foglalkoztatás, az európai ember értékteremtő munkája, ez ma Európában a gazdagságnak és a jólétnek a forrása.” Nos, Magyarország vajon hol van, Európában avagy Európán kívül? Mi az ön véleménye erről?* (OrszN., Bernáth Ildikó, 2008. 05. 19.)

² <http://www.parlament.hu/hazszabaly/hszfo.htm> (utolsó letöltés: 2011. január 21.)

A kérdések tágabb szöveggörnyezete megmutatja, hogy ezekben a példákban valóban választ szeretnének kapni a feltett *vajon*-os kérdésekre a képviselők, ugyanis a kérdés feltevése után a társalgásban rögtön szóátadás is következik. Ilyenkor a *vajon* többnyire rövid kérdésben áll, s a kérdés egy meghatározott személynek (államtitkár úr, ön) van címezve.

A *vajon* azonban nem csupán ilyen kérdéskörnyezetben jelent meg a parlamenti beszédekben, hanem többnyire retorikai kérdésekben szerepelt. Ilyenkor a kérdezők egyáltalán nem vártak választ a feltett kérdésre, csupán hatáskeltő eszközként használták azt, többnyire hosszú monológokban. Ezt a használati módot szemléltetik az alábbi (6a–b) példák:

(6a) *Megemlíteném azokat a családokat, amelyek abszolút lehetetlen helyzetben vannak, viszont a romaársadalomnak ehhez a részéhez igen komoly elszántságra, pénzre és akaratra van szükség. **Vajon** képes-e valaki arra, hogy felvállalja ezt a problémát? **Vajon** van-e valaki, aki ezt a gondot a nyakába veszi? Mert azt látom, hosszú évek óta azt tapasztalom, hogy senki. Mindenki csak tologatja az ügyet, mindenki ír egy szép programot, aztán a program elévül, és utána nem lesz belőle semmi.* (OrszN., Rác István, 2007. 05. 29.)

(6b) *Igen, ezek tények. De **vajon** kihasználtuk-e mindazokat a lehetőségeket nemzeti támogatások szempontjából, amelyeket az Európai Unió enged? Én hallgattam egy közgazdász előadását ebben a témában, aki azt fejtegette, hogy azért nem használjuk ki, mert nincs rá pénzünk.* (OrszN., Medgyasszay László, 2009. 10. 13.)

Ezekben a példákban a *vajon*-os kérdések nem is kérdésként, hanem ellentétes értelmű állításokként funkcionálnak. A retoricitást pedig tovább fokozhatja a *vajon* ismételt használata, ahogy azt a (6a) is mutatja. A kérdések utáni szövegfűzés is alátámasztja a *vajon* diskurzusjelölői szerepét. Például a (6b)-ben a kérdező azt akarta sugallni, hogy 'nem használtuk ki a lehetőségeket', s a következő mondat indoklását is ebből vezeti le: „*azért nem használjuk ki, mert...*”.

Az állításnak kérdés formájában történő megfogalmazása tekinthető udvariassági stratégiának is, hiszen kevésbé arcromboló valamely sértő, negatív dolgot kérdés formájában rejtetten megfogalmazni, mint ugyanazt nyíltan állítani. Ám a kérdésben használt *vajon* mégis jelöli a beszélő attitűdjét és ellentétes álláspontját, vagyis valójában arcromboló elem, de még mindig udvariasabb, mint egyéb, ellentételezést kifejező elemek. A hétköznapi beszélgetések résztvevői általában törekednek arra, hogy jó színben tünessék fel magukat, illetve a beszélgetőpartnerüket is. Vagyis a céljuk saját arcukat és a partner arcukatának fenntartása, továbbá az arcfenyegetés mérséklése. Ezzel szemben a parlamenti beszédek tipikusan arcromboló aktusokat tartalmazó beszédtevékenységek. Zimányi szerint (2008: 116) „a parlamenti kérdések és interpellációk, valamint a rájuk adott válaszok nem szorítkoznak a tényszerűségre, nem maradnak meg a semleges hangvételnél, hanem sokszor az érzelmekre kívánnak hatni”. A kérdések, válaszok és viszontválaszok során a felszólalók a szembenálló fél megbántására, megsértésére,

lejárására törekednek, s igyekeznek az ellenfelet rossz színben feltüntetni (Zimányi 2008: 117). Azonban ez a személyeskedés és lejáratás nemcsak vagy nem elsősorban a tényleges ellenfélnek szól, hanem valójában a nagyközönség manipulálását szolgálja, hiszen az interpellációkat és az azonnali kérdéseket a közszolgálati televízió is közvetíti (i. m. 116). Az előző (6a–b) példákhoz visszatérve így már nem is olyan meglepő, hogy a *vajon* diskurzusjelölő olyan szóközi kérdésekben is megjelenik, amelyekre nem várnak igazi választ a kérdezők. Vagyis a parlamenti beszédekben a *vajon* a kompetitív stratégia szolgálatában áll, amikor az ellentétes értelmet jelöli a kételkedés és a kérdés helyett.

6. Összefoglalás

Összegezve a *vajon* történetét és szinkrón státuszát, elmondható, hogy a szó eredetének a tisztázatlansága (ti. hogy a *vagy* kötőszóval, a *vaj* indulatszóval, a *vall* igével és a létigével is kapcsolatba hozták) ellenére is adatolható már a kezdetektől az elem diskurzusjelölői használata. Az első adatok ugyanis olyan kiegészítendő kérdésekből származnak, ahol a beszélő attitűdjét jelölte az elem. Nem információkérésre használták a *vajon*-t a korai adatok tanúsága szerint sem, hanem a beszélőnek a mondanivalóval kapcsolatos kételkedésének a kifejezésére. Jelölhetett bizonytalankodást, töprengést, aggodást, gúnyt és megvetést is, sokszor pedig retorizálta a mondanivalót, azaz ellentétes értelmű állítássá alakította. Ez a szerepköre a későbbiekben is megőrződött. Napjaink országgyűlési beszédeit elemezve a *vajon* kérdőszónak kétféle használati körét írtam le. Egyrészt olyan kérdésekben jelent meg, amelyekre tényleges választ vártak a kérdezők, másrészt viszont retorikai kérdésekben szerepelt. Ez utóbbiak mind ellentétes értelmű állításoknak feleltek meg. S bár a kérdésnek állításként történő megfogalmazása udvariassági stratégiának tekinthető, azonban a kérdésbeli *vajon* mégis jelölte a beszélő attitűdjét és ellentétes álláspontját. A parlamenti beszédek kommunikációs szituációjának bemutatása is megerősítette, hogy a *vajon* diskurzusjelölő e szövegekben valójában a kompetitív stratégiát erősíti, amikor nem a kételkedést és a kérdést fejezi ki, hanem az ellentétes értelmet.

FORRÁSOK

- OrszN. = *Országgyűlési Napló*, http://www.parlament.hu/internet/plsql/internet_naplo
 ApMélt. = *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról, 1521* (Régi magyar kódexek 1.). Közzéteszi: Pustai István, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1985. Elektronikusan hozzáférhető:
<http://mek.niif.hu/05600/05650/05650.pdf> (utolsó letöltés: 2011. január 29.)
Példák könyve 1510. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmányokkal kísérve közzéteszi Bognár András és Levárdy Ferenc, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 1991: Az igemód- és igeidő-rendszer, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 104–21.
- Beke Ödön 1915–1917: Finnugor mondattani adalékok, *Nyelvtudományi Közlemények* **44**, 1–34.
- Bell, David M. 1998: Cancellative discourse markers: a core/periphery approach, *Pragmatics* **8/4**, 515–41.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára I–VI*, Pest, Athenaeum.
- Dér Csilla Ilona 2009: Diskurzusjelölők – funkcionális szóosztály? A Budapesti Uráli Műhely (BUM) 5. – SzóOSZTÁLYtalálkozó (MTA Nyelvtudományi Intézet, 2006. január 11–13.) konferencián elhangzott előadás írott, lektorált változata, elérhető: <http://fgtort.nytud.hu/images/stories/bum5/DerCsillaBUM5.pdf> (utolsó letöltés: 2011. január 2.)
- Dömötör Adrienne 2008: Az *ügy mond*-tól az *ügymond*-ig. Egy diskurzusjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig, *Magyar Nyelvőr* **132**, 37–52.
- Éksz.². = Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza et al. szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz.+ = Eöry Vilma főszerk. 2007: *Értelmező szótár + Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomköri csoportok*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- ESz. = Zaicz Gábor főszerk. 2006: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ferenczy Géza 1958: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője, *Magyar Nyelvőr* **82**, 1–14.
- Fraser, Bruce 1999: What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* **31**, 931–52.
- Gyuris Beáta 2008: A diskurzus-partikulák formális vizsgálata felé, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan IV. A lexikon szerkezete*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 639–82.
- Haader Lea 2008: Az alárendelő mondatok változási irányairól, in Haader Lea – Horváth László szerk.: *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 77–87.
- Jucker, Andreas H. 1993: The discourse marker well: A relevance-theoretical account, *Journal of Pragmatics* **19**, 435–52.
- Juhász Dezső 1991: A módosítószók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 501–14.
- Kálmán László szerk. 2001: *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.

- Kassai József 1817: *Magyar nyelv-tanító könyv, melyly a' magyar beszédnek, és írásnak szabásait meg-ítélve, gántsolva, és meg-választva adja-elé*, Sárospatak, Nádaskay András.
- Klemm Antal 1923: A lélektani magyaráztatnak a mondattanban való szerepe, *Magyar Nyelv* **19**, 111–7.
- Klemm Antal 1925–1942: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Klemm Antal 1926: A „vagy” kötőszó és határozószó eredete, *Magyar Nyelv* **22**, 117–25.
- Kugler Nóra 2000: A partikula, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 275–81.
- D. Máta Mária 2000: A módosítószó-történet újragondolása, *Magyar Nyelvjárások* **38**, 97–109.
- NyKk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós főszerk. 1980–1985: *Nyelvművelő kézikönyv I–II*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NymKsz. = Grétsy László – Kemény Gábor szerk. 1996: *Nyelvművelő kézisztár*, Budapest, Auktor Könyvkiadó.
- Pólya Katalin 2006: Észrevételek a *vajon* történetéhez, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*, Szeged, JATE Press, 125–31.
- Sárosi Zsófia 2003: Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben, *Magyar Nyelv* **99**, 434–48.
- Schirm Anita 2007–2008: A *hát* diskurzusjelölő története, *Nyelvtudomány. Acta Universitatis Szegediensis Sectio Linguistica III–IV*, 185–201.
- Schirm Anita 2009a: Partikula és/vagy diskurzusjelölő? in Keszler Borbála – Tátrai Szilárd szerk.: *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 304–11.
- Schirm Anita 2009b: Diskurzusjelölők a parlamenti beszédekben, in Kukorelli Katalin szerk.: *Hatékony nyelvi, idegen nyelvi és szakmai kommunikáció interkulturális környezetben*, Dunaújváros, Dunaújvárosi Főiskola, 168–75.
- Schirm Anita 2010: A parlamenti beszédek a diskurzuselemzés szemszögéből – esettanulmány a *vajon* diskurzusjelölőről, in Gecső Tamás – Sárdi Csilla szerk.: *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*, Székesfehérvár – Budapest, Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, 250–4.
- Simonyi Zsigmond 1882: *A magyar kötőszók: egyúttal az összetett mondat elmélete*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Simonyi Zsigmond 1916: Arany János és a helyesírás, *Magyar Nyelvőr* **45**, 1–6.
- Sziksza Irma 2008: *A kérdésalakzatok retorikája és stilisztikája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Traugott, Elizabeth C. 1999: From Subjectification to Intersubjectification, elérhető: <http://www.stanford.edu/traugott/papers/subject2intersubject.pdf> (utolsó letöltés: 2005. március)
- Zimányi Árpád 2008: A politikai-közéleti nyelv érzelmi színezete, in Uő: *Az agresszió-kutatásról interdiszciplináris keretben*, Eger, Líceum Kiadó, 114–22.
- Zolnai Gyula 1893: Mondattani bűvárlatok, *Nyelvtudományi Közlemények* **23**, 145–77.